Вольга Корсак

АБЯРЭГ: МАТЭРЫЯЛЫ ДА ЛЕКЦЫЙ, СЕМІНАРСКІХ ЗАНЯТКАЎ І ФАЛЬКЛОРНАЙ ПРАКТЫКІ Ў БДПУ

Тэма «Абярэг» уваходзіць у праграму курса «Беларускі фальклор», які выкладаецца студэнтам спецыяльнасцяў 1-02 02 04 «Сусветная і айчынная культура. Фальклор», 1-02 02 03 «Сусветная і айчынная культура. Рытміка. Харэаграфія» ў беларускім дзяржаўным перагагігчным універсітэце імя М. Танка (далей – БДПУ).

У наш час прыходзіць разуменне таго, што абярэгі не з'яўляюцца нечым другасным, не вартым увагі з навуковага пункту гледжання, а ўваходзяць у тыя коды, якія фарміруюць светапогляд і менталітэт беларускага народа, прынамсі, з часоў язычніцтва. Тэксты абярэгаў з'яўляюцца тым унікальным матэрыялам, даследаванне якога, дзякуючы звыштрываласці і закансерваванасці ў часе, дае неацэнную магчымасць для вывучэння традыцыйнай культуры, веры, светапогляду, маралі – тых каштоўнасцяў беларускага народа, якія ўплываюць на духоўную і матэрыяльную культуру сучаснасці [2, 6].

Вывучэнне абярэгаў можа стаць крыніцай больш глыбокіх ведаў аб архаічнай карціне свету, сістэме ўяўленняў і вераванняў беларусаў. Аналіз сутнасці феномена абярэга неабходны для ўзнаўлення цэласнасці міфалагічнай сістэмы беларусаў, рэканструкцыя якой была б няпоўнай без такой значнай з'явы як абярэг.

Абярэг (апатрапей) уяўляе сабой фальклорны феномен, які ўвасоблены ў прадпісаннях для апатрапеічнай дзейнасці чалавека. *Абярэгам* трэба лічыць сімвалічную магічна-рытуальную дзейнасць, у тым ліку вербальную, накіраваную, паводле народных уяўленняў, на 1) прадухіленне агрэсіі, якая пагражае існаванню або нармальнаму функцыянаванню аб'екта; 2) забеспячэнне існавання, натуральнага развіцця аб'екта аберагання.

У структуры абярэгаў адлюстраваліся народныя ўяўленні пра змаганне дабра са злом. Дабро як актыўная сіла ўвасабляецца ў *аберагальным рытуале*, які выконваюць *суб'екты абярэгаў* для яго *аб'ектаў* з дапамогай *сродкаў абярэгаў*, а зло прадстаўлена дзеяннямі *агрэсіўнага агента*.

Аб'ектам абярэгаў з'яўляецца тое, пра што праяўляўся клопат чалавека дзеля забеспячэння свайго існавання і развіцця. У аб'ектнай скіраванасці абярэгаў прыярытэт меў сам чалавек; іншым аб'ектам – жывёлам, маёмасці, раслінам – увага надавалася ў той меры, у якой яны мусілі задаволіць жыццёвыя патрэбы чалавека. *Агрэсіўны агент* здзяйсняе дэструктыўныя дзеянні супраць аб'екта. *Магічна-рытуальнае дзеянне* арганізоўваецца як адказ на агрэсію ў выглядзе сімвалічных актаў. *Суб'екты* – галоўныя дзейныя асобы абярэгаў, якія супрацьстаяць агрэсіі шляхам здзяйснення магічнага рытуалу. Інструментам аберагальнага дзеяння выступаюць *сродкі* абярэгаў – рэчы, рэчывы і магічныя сімвалы. Напрыклад: «*Калі ішоў дождж і з градам, то людзі выкідалі молаты і лапаты, тыя, што пяклі хлеб, у*

двор, штоб не ішоў град і не пабіў ім жыта» [6, *54*]. Тут аберагальным дзеяннем будзе *выкіданне*, суб’ектамі – *людзі*, аб’ектам – *жыта*, сродкамі – *молаты* і *хлебныя лапаты*, агрэсарам – *град*.

Згодна з фундаментальным крытэрыем – прасторава-часавымі дачыненнямі агрэсіўнага агента да аб’екта, што вызначае актуальнасць агрэсіі, выдзяляюцца наступныя групы абярэгаў:

група 0 – «спрыяльныя». Прыклад: «*Крэйдай надпісваюць тры крыжыкі на верхніх дзвярных і аконных вушаках, на свірнах, хлявах, на вуллях, упэўненыя ў тым, што надпісаныя крыжыкі ... захоўваюць у добрым стане ўсё жывое, што знаходзіцца па-за гэтымі крыжыкамі*» [1, *313*];

група 1 – «папераджальныя», куды ўваходзяць **падгрупа 1.1** – «ахоўныя», напрыклад: *«Есць на полі такія гэгі (крэмені) з дзірачкамі, што як жывіна мае на шыі завешану, то яна надта памоцна ад рабакоў (чарвякоў) і не дапускае заразы»* [8, *166*]; **падгрупа 1.2** – «рэгулярна засцерагальныя», напрыклад: *«Глухі мак свяцілі на Макавея і асыпалі хлеў, хату ад нябожчыкаў»* [7, *61*]; **падгрупа 1.3** – «забаронныя»: «*На Купала пастухам не пазваляюць пры чарадзе класці агонь, каб ведзьмы і чараўнікі не бралі жару і тым не рабілі ліха гавяду*» [5, *56–57*];

група 2 – «абаронныя», напрыклад: «*Як находзіць вялікая хмара, а хто-небудзь адчыніць комін да закурыць на прыпеку свянцонае зелле, то хмара паверне ўбок, і дажджу не будзе*» [5, *13*];

група 3 – «пазбаўляльныя», напрыклад: *«Існаваў звычай выганяць душу памерлага, якая вярнулася ў дом: замяталі венікам пакой, дзе ляжаў нябожчык, размахвалі сякерай»* [4, *151*].

Мэтай групы 0 з’яўляецца спрыянне існаванню і натуральнаму развіццю аб’екта, групы 1 – захаванне наяўнага стану аб’екта, групы 2 – абарона аб’екта ад непасрэднай пагрозы агрэсіі, групы 3 – знішчэнне і выдаленне агрэсара з тэрыторыі аб’екта. Базавая мэта абярэгаў накіравана на захаванне жыцця, здароўя, працаздольнасці чалавека дзеля забеспячэння бесперапыннага існавання яго як біялагічнага віду. Усе іншыя мэты: канкрэтна-сітуацыйныя; адпаведныя класіфікаваным групам; накіраваныя на абераганне жывёл, раслін, павышэнне іх прадукцыйнасці, зберажэнне маёмасці і матэрыяльны прыбытак, з’яўляюцца мэтамі падпарадкаванымі, другаснымі.

Класіфікацыя і вызначаная іерархія абярэгаў дазволілі акрэсліць тэксты апатрапеічнага поля. Уласна аберагальнымі могуць лічыцца прафілактычныя тэксты, дзе мэтай магічна-рытуальнага дзеяння з’яўляецца прадухіленне агрэсіі. Памежнае становішча займаюць «спрыяльныя» тэксты, якія выражаюць імкненне людзей да рэальнай, дасягальнай дасканаласці, што робіць аб’ект недаступным для агрэсіі. Да класа абярэгаў можна аднесці частку забарон, дзе рытуал увасабляецца ў акце адмовы ад фізічнага дзеяння і маўлення, а таксама “пазбаўляльныя” тэксты, якія ўтрымліваюць усе структурныя кампаненты абярэгаў і дзе ставіцца мэта прадухілення аб’екта ад гібелі шляхам барацьбы з агрэсарам.

Наяўнасць адпаведных структурных кампанентаў і аберагальнай мэты, якая абумоўлівае гуманістычны, духоўна-этычны характар абярэга, з'яўляецца тым галоўным, што адмяжоўвае яго ад іншых тэкстаў: павер'яў, лячэбнай і прадукавальнай магіі, прываротаў, адваротаў.

Шмат у чым *павер'і* ўяўляюцца знешне падобнымі да абярэга (ёсць аб'ект, можа фігураваць пагроза яго функцыянаванню і г. д.), але ў павер'ях няма асноўнага структурнага кампанента – магічна-рытуальнага дзеяння, якое б «уплывала» на зыход падзей. «*На старым* [месяцы – **В. К.**] – *самае лепшае даваць дзецям на глісты і наогул прымаць сродкі для знішчэння шкоднікаў, насякомых і чарвякоў на агародзе*» [1, *343*].

У адрозненне ад *лячэбнай магіі*, якая прадугледжвае ўздзеянне хутчэй на праявы, наступствы хваробаў і траўм, абярэгі скіраваны на змаганне з агрэсіўным агентам. Прысутнасць апошняга ў тэкстах лячэбнай магіі неабавязковая.

Найвялікшую складанасць пры адмежаванні ўяўляе *прадукавальная магія* (наданне аб'екту новых якасцяў). У большасці чыста «прадукавальных» тэкстаў агрэсія нават не мяркуецца, мэта іх іншая. Калі мэтай тэкстаў групы 0 з'яўляецца спрыянне *натуральным* працэсам аб'екта, прызначэнне прадукавальнай магіі – надаць такія якасці аб'екту, якіх ён не меў дагэтуль, дасягнуць перавагі над іншымі падобнымі аб'ектамі, напрыклад: «*Калі выводзяць з хаты маладога вала на першую работу, ... рогі абвязваюць чырвонай жычкай. Тады вол хутка зразумее работу*» [3, *153*].

У *прываротах, адваротах* магічныя дзеянні выконваюцца з мэтай маніпуляцый з іншымі аб'ектамі. У названых тэкстах не зафіксаваны дзеянні агрэсара. «*Суравой ніткаю, працягнутай з дапамогаю іголкі праз дзвюх жаб, дакрануцца намечанай асобы»* [9, *116*].

Сутнаснай, фундаментальнай характарыстыкай абярэгаў выступаюць прастора і час здзяйснення магічнага рытуалу. У тэкстах абярэгаў прадстаўлены:

1) <u>рэальныя прастора і час</u>. *Рэальнай прасторай* мы называем тую, якую займаюць самі людзі і іншыя аб'екты абярэгаў. Галоўнымі месцамі знаходжання аб'ектаў абярэгаў былі: для чалавека – дом, храм, поле, гарод, дарога; для свойскіх жывёл і птушак – хлеў, стайня, двор; для рэчаў – хата, іншыя пабудовы; для раслін – поле, агарод. *Рэальны* – звычайны, актуальны час, у якім існуюць аб'екты і рэалізуюць апатрапеічную актыўнасць людзі;

2) <u>ідэальныя, сакральныя прастора і час</u>. *Сакральная прастора* – гэта прастора верхняга, нябеснага свету багоў, дзе ўсё ўяўлялася ідэальна зладжаным. На зямлі яна прадстаўлена аб'ектамі з першапачаткова высокім сакральным статусам: месцамі адпраўлення хрысціянскіх рытуалаў – храмамі, выканаўцамі хрысціянскіх рытуалаў – святарамі, хрысціянскай атрыбутыкай – крыжамі, абразамі, асвечанай вадой і інш. *Сакральны час* – святло, светлавы дзень – неабходная ўмова існавання рэальных жывых аб'ектаў і адначасова – атрыбут сакральнасці. Аберагальныя магічныя дзеянні выконваліся, «як узнімецца сонейка», «да заходу сонца», калі нячыстыя сілы мелі мінімальную актыўнасць;

3) дэрэалізаваныя, скажоныя прастора і час. *Прастора дэрэалізаванага, скажонага свету* падаецца як хаатычная, спустошаная, неакрэсленая, неструктураваная, падуладная «начному парадку». *Дэрэалізаваны, скажоны час*, перш за ўсё, асацыіруецца з начным часам сутак.

У апатрапеічным сцэнарыі сакральныя прастора і час выступаюць у ролі абаронцаў аб'ектаў: «*Як пан Езус па зямлі хадзіў, то не раз, бывала, гарэшкамі жывіцца, таму чорт ніколі не хаваецца пад ляшчыну і пярун у яе не б'е*» [8, *172*]. Дэрэалізаваныя прастора і час могуць быць як агрэсарамі, так і вымушанымі абаронцамі рэальных аб'ектаў. Напрыклад, у тэкстах забарон як вітальна небяспечнае месца фігураваў «залом» у жыце, нібыта зроблены чараўніком або ведзьмай. «*Калі не вярнулася з пашы якая-небудзь скаціна і засталася да ночы не адшуканая, на ноч утыркаюць у хлеўны касяк нож, лязом угору*» [3, *180*].

Кірункамі апатрапеічнага ўздзеяння з'яўляюцца:

1) *набліжэнне да ідэальнага* ў выніку выкарыстання сакральных элементаў у пераважна рэальных прасторы і часе. У выніку спалучэння рэальных прасторы і часу з ідэальнымі ўсё, што задзейнічана ў гэтай сітуацыі, набывае станоўчыя, ідэалізаваныя рысы і якасці. У амаль «чыстых» прасторы і часе ўжываюцца пераважна сакралізаваныя сродкі і падкрэслена «правільныя» дзеянні. Апошнія здзяйсняюцца вельмі прыхільнымі да аб'екта рэальнымі суб'ектамі, міфалагізацыя якіх адбываецца толькі часткова: у тэкстах найчасцей фігуруюць сямейнікі і хросныя бацькі, зрэдку – святары;

2) *набліжэнне да рэальнага* шляхам унясення апатрапеічных элементаў у дэрэалізаваныя прастору і час. Сярод суб'ектаў тут фігуруюць персанажы, якія валодаюць сакральнай магічнай сілай высокай ступені, якая дасягае найвышэйшай, боскай. Стратэгія дзеянняў згодна з такім прынцыпам дае аб'екту перспектыву на далейшае развіццё, удасканаленне.

Узнаўленне рэальнасці адбываецца згодна з двума прынцыпамі: *алапатычным* – уздзеянне супрацьлеглым і *гомеапатычным* – уздзеянне падобным. Першы прынцып рэалізуецца ў эфектах сакральных элементаў абярэгаў (прыўнясенне святла), другі – у эфектах «тагасветных» элементаў (выкараненне цемры).

Беларускія абярэгі можна лічыць рэпрэзентатыўнай часткай, мікрамадэллю старажытнай міфалагічнай сістэмы. Прыналежныя ёй элементы: глыбокая вера людзей у панаванне над усім існым звышнатуральных сіл, з якой зыходзіць непахісная вера ў магічную моц апатрапеічных рытуалаў, а таксама ўяўленні пра пабудову свету – рэгулярна праяўляюцца ў беларускіх абярэгах.

Абярэгі арганізацыйна паўтараюць трохузроўневую пабудову свету. У тэкстах абярэгаў выяўлены тры сферы, якія адпавядаюць пластам гэтай пабудовы: *рэальная* – сярэдняму, зямному свету жывых; *ідэальная, сакральная* – верхняму, нябеснаму свету багоў; *дэрэалізаваная, скажоная* – ніжняму, падземнаму свету памерлых.

Адметнасцю абярэгаў у кантэксце старажытнай міфалагічнай сістэмы з'яўляецца спецыфічная расстаноўка сіл у змаганні дабра са злом. У

беларускіх абярэгах адсутнічае апазіцыя сакральнага і рэальнага. Сакральны свет у аўтэнтычных тэкстах выступае на баку рэальнага, а рэальнае імкнецца да сакральнага, разам яны ўступаюць у антаганістычныя стасункі з агрэсіўным антысветам. Сакральны свет выступае ў тэкстах беларускіх абярэгаў ідэальна, сіметрычна ўладкаваным; антысвет уяўляецца не як аморфнае, хаатычнае ўтварэнне, а структурызаваны леваасіметрычна, зваротным чынам да рэальнага, правага свету.

Характэрнай рысай беларускіх абярэгаў з'яўляецца абмежаванасць міфатворчасці рэалістычнымі памкненнямі людзей, адпаведнымі базавай апатрапеічнай мэце. Можна меркаваць, што абярэгі ўяўляюць сабой асаблівы тып міфа-рытуальнай дзейнасці, накіраваны не столькі на дасягненне сакральнасці, ідэальнага стану, колькі рэальнасці, неабходнай для жыццёвай і гаспадарчай дзейнасці старажытных беларусаў, адпаведнай сістэме іх каштоўнасцяў.

Апытальнік для збору аберагальных тэкстаў

Падчас вывучэння больш за тысячы тэкстаў абярэгаў мы сустрэлі творы, якія было цяжка аднесці да якой-небудзь з выдзеленых вышэй груп. Так, у большасці абярэгаў «ад сурокаў» застаецца незразумелым: магічна-рытуальныя дзеянні выконваюць ці з мэтай папярэдзіць сурокі, ці з мэтай знівеліраваць іх наступствы. Нярэдка сустракаюцца хібы запісаў даследчыкаў, дзе не пададзена мэта абярэга, не пазначаны агрэсар або нават аб'ект, ці даецца недастаткова абгрунтаваная інтэрпрэтацыя рытуалу, што таксама не дазваляе дакладна аднесці некаторыя фальклорныя тэксты да пэўнай апатрапеічнай групы. Таму для вывучэння абярэгаў важнае значэнне мае правільна сабраная інфармацыя, якая ўдакладняе ўсе іх структурныя кампаненты, абставіны здзяснення аберагальных рытуалаў, а таксама стаўленне інфарманта да гэтай з'явы. Прапануецца прыкладны **пералік пытанняў**, якія мусіць задаваць збіральнік, апытваючы носьбітаў фальклору.

Найбольш абагульненымі, абавязковымі пытаннямі з'яўляюцца наступныя: *Дзеля чаго здзяйсняецца абярэг? Каго (што) ён ахоўвае/абараняе? Ад каго (чаго) ахоўвае/абараняе абярэг? Хто выконвае аберагальныя дзеянні? Што звычайна робіцца, каб дасягнуць пастаўленай мэты? Якія словы пры гэтым прамаўляюцца? Ці Вы ведаеце тэксты замоў? Якія рэчы выкарыстоўваюцца для выканання абярэга? У які час сутак, пару года, адмысловую дату здзяйсняецца абярэг? Ці прымеркаваны абярэг да пэўнага свята? Ці патрэбна спецыяльнае месца для яго выканання? Апішыце яго. Калі чалавек здзейсніць тое, што забараняецца, якія будуць наступствы? Што трэба рабіць, калі чалавек парушыў правіла? Ці верыце Вы, што такі абярэг дапамагае ў жыцці?*

Часта рэспандэнты губляюцца і не могуць даць дакладнай інфармацыі. Таму дадаткова рэкамендуецца задаць шэраг удакладняючых пытанняў. Іх лепш ставіць «ад зразумелага», напрыклад, адштурхоўваючыся ад **сродку** – найбольш дэманстратыўнага кампанента абярэга. Прапануюцца наступныя

пытанні: *У якіх выпадках выкарыстоўваецца асвячоная вада, асвячоныя зёлкі, зеляніна, асвячоная ежа (яйка, мяса), грамнічная свечка, асвячоная вярба, сякера, нож, качарга, серп, каса, замок, ручнік, пояс, палатно, абыдзённік, чырвоная нітка ці вяроўка, кажух, фартух, штаны, кашуля, капялюш, іншае адзенне, хлеб, соль, венік, мятла, зямля, агонь, вуголле, зерне, мак, часнок, рэшата, засланка і інш.? Якія дзеянні нагадваюць форму кола, крыжа, квадрата, трохкутніка, дугі? Колькі разоў выконваецца дзеянне?*

У дачыненні да **аб'екта** абярэгаў: *Як аберагаюць маладых, цяжарных, жанчыну, якая нараджае, народжанае дзіця, дзіця па дарозе на хрэсьбіны, хлопцаў-рэкрутаў, жней, пажылых людзей? Што звычайна робяць перад падарожжамі, купляй-продажам, будаўніцтвам дому, вяселлем, судом, экзаменам, спаборніцтвам, іншымі важнымі падзеямі? Што робяць са свойскімі жывёламі падчас першага выгану скаціны, на пэўныя даты, святы? Як ахоўваюць дамы і іншыя забудовы? Калі выробляюць/будуюць новае, што пры гэтым робяць? Як ахоўваюць расліны? Што робяць, каб добра расло і каб ніхто не пашкодзіў?*

Для ўдакладнення характару **небяспекі і агрэсіі**: *Што робяць, каб аберагчыся ад ведзьмы, іншай нячыстай сілы сурокаў, хваробаў, драпежнікаў, шкодных насякомых, пустазелля, буры, граду, грому, пажару?*

Варта таксама высветліць падрабязнасці, датычныя **суб'ектаў** абярэга: *Што робяць звычайныя людзі, члены сям'і, брат і сястра, дзіця, першы сустрэчны, дзяўчаты, цяжарная, удава, старыя людзі, бабка-павітуха, жняя, пастух, хросныя бацькі, знахар, чараўнік, стараста, святар і г. д.? Да каго з вышэйшых сіл звяртаюцца па дапамогу? Што робяць употай, усёй сям'ёй ці цэлай вёскай?*

Сабраны такім чынам матэрыял дазволіць выявіць новыя цікавыя падрабязнасці здзяйснення аберагальных магічных рытуалаў, што будзе карысна навукоўцам, выкладчыкам, студэнтам і тым, хто цікавіцца народнай творчасцю. Дадзеная распрацоўка дапаможа у падрыхтоўцы выкладчыкаў да заняткаў па беларускім фальклоры, а таксама ў арганізацыі і правядзенні фальклорнай практыкі.

ЛІТАРАТУРА

1. Земляробчы каляндар: Абрады і звычаі / уклад. А. І. Гурскі. Мн., 2003.

2. *Корсак В. У.* Міфасемантыка і функцыянальнасць беларускіх абярэгаў у кантэксце старажытнай міфалагічнай сістэмы: дыс. ... канд. філал. навук. Мн., 2006.

3. *Никифоровский Н. Я.* Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах. Витебск, 1897.

4. Пахаванні. Памінкі. Галашэнні / уклад. У. А. Васілевіч. Мн., 1986.

5. Сержпутоўскі А. К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў. Мн., 1930.

6. *Толстой Н. И., Толстая С. М.* Заметки по славянскому язычеству // Обряды и обрядовый фольклор: сб. ст. М., 1982. С. 49–83.

7. Тураўскі слоўнік: у 5 т. / рэд. А. А. Крывіцкі. Мн., 1984. Т. 3: Л–О.

8. *Federowski M.* Lud białoruski na Rusi Litewskiej: w 8 t. Kraków, 1897. T. 1.

9. *Wereńko F.* Przyczynek do lecznictwa ludowego // Materyjały Antropol.-Archeol. i Etnogr. Kraków, 1896. T. 1. S. 99–299.